EFTALLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI

Sharipov Sardor Baxrom o‘g‘li
Toshkent viloyati, Chirchiq shahri 24-maktab
Tarix va tarbiya fanlari qo‘sh o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada eftallar davlatining shakllanish bosqichlari, uning etnik tarkibi, boshqaruv tizimi va hududiy kengayishi yozma manbalar hamda zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, davlatning inqirozi va uning Markaziy Osiyo tarixidagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: eftallar, Toxariston, Sug‘d, kidariylar, Sosoniylar, Turk xoqonligi, konfederatsiya, Buyuk ko‘chishlar.

Аннотация. В статье на основе письменных источников и современных исследований анализируются этапы формирования государства эфталитов, его этнический состав, система управления и территориальная экспансия. Также освещаются причины упадка государства и его место в истории Центральной Азии.

Ключевые слова: эфталиты, Тохаристан, Согд, кидариты, Сасаниды, Тюркский каганат, конфедерация, Великое переселение народов.

Annotation. The article analyses the stages of formation of the Hephthalite state, its ethnic composition, system of governance and territorial expansion on the basis of written sources and modern research. It also discusses the decline of the state and its place in the history of Central Asia.

Keywords: Hephthalites, Tokharistan, Sogdiana, Kidarites, Sasanians, Turkic Khaganate, confederation, Great Migration.

Kirish

Markaziy Osiyo tarixida V-VI asrlar Buyuk ko‘chishlar va yirik siyosiy birlashmalarning shakllanishi davri sifatida alohida o‘rin tutadi. Shu davrda Amudaryoning yuqori va o‘rta oqimi, Toxariston, Sug‘d hamda Hindiquyi tog‘ yon bag‘irlarida eftallar (eftalitlar) davlati vujudga keldi. Ushbu davlat Kushon podsholigi inqirozidan keyin shakllangan siyosiy bo‘shliqni to‘ldirib, Sosoniylar Eroni, Xitoy va Hindiston bilan teng darajada raqobat qilgan kuch sifatida namoyon bo‘ldi.[1] Shunga qaramay, eftallarning kelib chiqishi, davlat poytaxti va boshqaruv tizimi bilan bog‘liq masalalar hanuzgacha tadqiqotchilar orasida bahsli bo‘lib qolmoqda. Maqolaning maqsadi – yozma manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida eftallar davlatining tashkil topish bosqichlarini yoritishdir.

[1] O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. - Toshkent: Sharq, 2001.

Eftallar haqidagi ma’lumotlar asosan xorijiy mualliflar asarlarida saqlangan. Xitoy yilnomalarida ular “Eda” (“Ye-da”) nomi bilan tilga olinadi.[2] Vizantiyalik tarixchi Prokopiy Kesariyskiy ularni “oq xunlar” deb atab, ko‘chmanchi xunlardan farqli ravishda ular o‘troq turmush kechirishi va tashqi qiyofasi boshqacha ekanini qayd etadi.[3] Hind yozma manbalarida esa shu xalq “xuna” nomi bilan uchraydi. Nomning turlicha berilishi birlashmaning ko‘p etnik tarkibli bo‘lganidan darak beradi. Arxeologik topilmalar, jumladan, tangalar va qoyatosh yozuvlari ham yozma ma’lumotlarni to‘ldiradi.[4]

Eftallarning etnik mansubligi haqida bir necha qarash mavjud. Ayrim olimlar ularni turkiy qabilalar bilan bog‘lasa, boshqalari sharqiy eronzabon aholiga, uchinchilari esa xunn qabila ittifoqining bir tarmog‘iga olib borib taqaydi.[5] Mavjud manbalarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, eftallar yagona va sof bir etnik guruh bo‘lmagan: ularning tarkibiga Toxariston va Badaxshon atroflaridagi mahalliy aholi bilan bir qatorda Markaziy Osiyo dashtlaridan kelgan ko‘chmanchi qabilalar ham kirgan. Shu bois “eftal” atamasi dastlab hukmron sulola yoki qabila nomi sifatida, keyinchalik esa butun siyosiy birlashma nomi sifatida qo‘llana boshlagan, degan fikr asosliroq ko‘rinadi.

Eftallar V asrning birinchi yarmida Toxariston hududida siyosiy kuch sifatida ko‘zga tashlana boshladi. Bu davrda Kushon-Sosoniy hududlarida kidariylar hukmronligi zaiflashgan, dashtda esa jujanlar (zhuanzhuanlar) bosimi kuchaygan edi. Tashqi xavf va ichki beqarorlik sharoitida eftal qabilalari kidariylarni siqib chiqarib, Amudaryo bo‘yidagi unumdor vohalarni o‘z nazoratiga oldilar.[6] Xitoy manbalariga ko‘ra, eftallar V asrning o‘rtalarida (taxminan 456-yilda) Xitoyga elchi yuborgan; bu ularning shu vaqtga kelib alohida davlat sifatida tan olinganini ko‘rsatadi.

Davlat tuzilmasi markazlashgan monarxiya shaklida emas, balki konfederatsiya xarakterida bo‘lgan. Oliy hukmdor qabila zodagonlariga tayangan, bosib olingan hududlarda esa mahalliy hokimlar, shahar boshliqlari va dehqon jamoalarining oldingi boshqaruv tizimi ko‘p jihatdan saqlanib qolgan. Eftallar Sosoniylar tangalariga taqlid

[2] Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. – Москва–Ленинград: АН СССР, 1950.

[3] Прокопий Кесарийский. Война с персами. – Москва: Издательство АН СССР, 1950.

[4] Eftallar // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.

[5] Asqarov A. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

[6] History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750. – Paris: UNESCO, 1996.

qilib o‘z pullarini zarb etgan, baqtriy yozuvidan rasmiy yozishmalarda foydalangan.[7] Bu holat ularning mahalliy madaniyatga tez moslashganidan va davlat boshqaruvida mavjud an’analarga tayanganidan dalolat beradi. Xitoy elchisi Sung Yun (518–522) eftal hukmdorining chodirda qabul qilishi va saroy odob-axloqini tasvirlab, ko‘chmanchilik va o‘troqlik an’analarining qorishib ketganini qayd etgan.

V asr oxiriga kelib eftallar davlati Toxariston, Sug‘d, Chag‘oniyon, Badaxshon va Sharqiy Turkistonning bir qismini o‘z ichiga olgan yirik siyosiy tuzilmaga aylandi. Davlat poytaxti xitoy manbalarida “Badyan” shahri sifatida ko‘rsatiladi; uning aniq joylashuvi (Badaxshon, Bomiyon yoki Badg‘is) haqida olimlar yagona xulosaga kelmagan.[8] Eftallarning Sosoniylar bilan to‘qnashuvi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi: Eron shohi Peroz ularga qarshi olib borgan yurishlarda mag‘lub bo‘lib, 484-yilda halok bo‘ldi. Shundan so‘ng Sosoniylar bir necha yil davomida eftallarga xiroj to‘lashga majbur bo‘ldilar.[9] Shu davrda eftallarning ichki mavqei mustahkamlanib, Oksusning ikki qirg‘og‘ida ularning siyosiy hukmronligi o‘rnatildi.

VI asr boshlarida eftal otliqlari Hindiston shimoli-g‘arbiga yurish qilib, Toramana va uning o‘g‘li Mixirakula davrida katta hududlarni o‘z qaramog‘iga oldilar.[10] Biroq bunday keng hududni yagona tartibda boshqarish o‘ta qiyin edi. Mahalliy hokimlarning mustaqillikka intilishi, hukmdorlar o‘rtasidagi hokimiyat uchun kurash va qo‘shni davlatlar bilan uzluksiz urushlar eftallar davlatining asta-sekin zaiflashuviga olib keldi.

Eftallar davlatining iqtisodiy asosini sug‘oriladigan dehqonchilik, chorvachilik va Buyuk ipak yo‘li orqali olib borilgan savdo tashkil etgan. Amudaryo vohalaridagi shaharlar va sug‘d savdogarlari bilan hamkorlik davlat xazinasiga muntazam daromad keltirgan, bosib olingan viloyatlardan olinadigan xiroj esa harbiy kuchni ta’minlashda muhim o‘rin tutgan.[11] Aholining bir qismi shaharlarda va qishloqlarda o‘troq yashagan, qabila zodagonlari va ularga qaram otliq jangchilar esa mavsumiy yaylovlarda ham bo‘lgan. Shu tariqa davlat hududida ko‘chmanchi va o‘troq turmush tarzi uzoq vaqt yonma-yon mavjud bo‘ldi.

Eftallar diniy jihatdan ham yagona tizimga ega bo‘lmagan. Xitoy sayyohlarining ma’lumotlariga ko‘ra, hukmron tabaqa mahalliy e’tiqodlarga, shu jumladan olovga va turli xudolarga sig‘ingan, bosib olingan viloyatlarda esa buddizm va zardushtiylik

[7] Mavlonov O. Markaziy Osiyo arxeologiyasi. – Toshkent, 2008.

[8] Eftallar // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.

[9] Прокопий Кесарийский. Война с персами. – Москва: Издательство АН СССР, 1950.

[10] History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750. – Paris: UNESCO, 1996.

[11] Sagdullayev A. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

an’analari saqlanib qolgan.[12] Bu holat davlatning ko‘p madaniyatli xarakterini yana bir bor tasdiqlaydi hamda eftallar davrida diniy bag‘rikenglik muayyan darajada mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Biroq bu masalada manbalar kam, shuning uchun tadqiqotchilar ko‘pincha arxeologik topilmalarga tayanishga majbur.

VI asrning 60-yillari o‘rtalarida Sosoniy shohi Xusrav I Anushervon bilan G‘arbiy Turk xoqonligi hukmdori Istami yabg‘u o‘rtasida ittifoq tuzildi. Ittifoqchilar eftallarni ikki tomondan qisib, ularning kuchini batamom sindirdilar; manbalarda bu voqea odatda taxminan 560–567-yillarga tegishli deb ko‘rsatiladi.[13] Eftallar davlati tugatilgach, uning hududlari Turk xoqonligi va Sosoniylar o‘rtasida bo‘lib olindi, Toxariston va Sug‘dda esa mahalliy hukmdorliklar, shu jumladan eftal avlodlari boshchiligidagi mulklar uzoq vaqt saqlanib qoldi.

Eftallar davlatining tarixiy ahamiyati shundaki, u O‘rta Osiyo hududida siyosiy birlashuv jarayonini davom ettirib, shahar madaniyati, savdo yo‘llari va tanga zarb qilish an’analarining uzluksizligini ta’minladi. Shuningdek, eftal qabilalarining mahalliy aholi bilan qorishuvi xalqimizning etnik shakllanish jarayonida muayyan o‘rin tutgan.[14]

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, eftallar davlati Kushon podsholigi inqirozidan keyin Toxariston va Amudaryo bo‘yida shakllangan, ko‘p etnikli, konfederativ xarakterdagi siyosiy birlashma bo‘lgan. Davlat V asr o‘rtalarida tashkil topib, V asr oxiri – VI asr boshlarida eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi hamda VI asrning 60-yillarida Sosoniylar va Turk xoqonligi ittifoqi zarbasi ostida inqirozga uchradi. Mazkur davr tarixini o‘rganish uchun yozma manbalar bilan birga arxeologik va numizmatik materiallarni majmuaviy tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

2. Eftallar // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.

3. Mavlonov O. Markaziy Osiyo arxeologiyasi. – Toshkent, 2008.

4. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2001.

[12] Mavlonov O. Markaziy Osiyo arxeologiyasi. – Toshkent, 2008.

[13] History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750. – Paris: UNESCO, 1996.

[14] Sagdullayev A. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

5. Sagdullayev A. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. – Москва–Ленинград: АН СССР, 1950.

7. Прокопий Кесарийский. Война с персами. – Москва: Издательство АН СССР, 1950.

8. History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750. – Paris: UNESCO, 1996.